

*Пільков К. М., здобувач НДІ приватного права
і підприємництва НАПН України*

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТУ ДОКАЗУВАННЯ В МІЖНАРОДНОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ АРБІТРАЖІ

Проаналізовано теоретичні та практичні підходи до визначення предмету доказування у міжнародному комерційному арбітражі, які сформувались під впливом різних правових систем. Обґрунтовано можливість віднесення норми матеріального права, що підлягає застосуванню, до складу предмету доказування.

Ключові слова: міжнародний комерційний арбітраж, предмет доказування, доказ права.

Літ. 27.

*Пильков К. Н., соискатель НИИ частного права
и предпринимательства НАПН Украины*

ОСОБЕННОСТИ ПРЕДМЕТА ДОКАЗЫВАНИЯ В МЕЖДУНАРОДНОМ КОММЕРЧЕСКОМ АРБИТРАЖЕ

Проанализированы теоретические и практические подходы к определению предмета доказывания в международном коммерческом арбитраже, которые сформировались под влиянием различных правовых систем. Обоснована возможность включения нормы материального права, подлежащей применению, в состав предмета доказывания.

Ключевые слова: международный коммерческий арбитраж, предмет доказывания, доказательство права.

*Pilkov Konstantin, PhD candidate, SRI of private
law and entrepreneurship of NALS of Ukraine*

PECULIARITIES OF THE SUBJECT OF PROOF IN INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION

The article is dedicated to analysis of theoretical and practical approaches to understanding the category of subject of proof in international commercial arbitration, which were formed under the influence of various legal systems. The ability of a rule of applicable substantive law to be included into the subject of proof is grounded in the article.

Keywords: international commercial arbitration, subject of proof evidence of law.

Постановка проблеми. Міжнародні правові акти та національне законодавство про міжнародний комерційний арбітраж, а також регламенти провідних арбітражних установ світу, як правило, не містять спеціальних правил про визначення предмету доказування. Винятком є Арбітражний регламент Міжнародної торгової палати, стаття 23 якого передбачає визначення в акті про повноваження складу арбітражного суду кола питань, які підлягають встановленню в ході розгляду справи [1]. Відповідь на запитання про те, що саме підлягає доказуванню в процесі арбітражного розгляду, щоразу різна, і відмінності ці часто є принциповими, а не лише пов'язані з деталями конкретної справи.

Питання про те, що становить предмет доказування в міжнародному комерційному арбітражі і чи належать до нього окрім юридичних фактів також норми, які підлягають застосуванню, тісно пов'язані з важливою проблемою розподілу обов'язку (тягаря) доказування та ролі арбітражного суду у процесі доказування, а тому їх з'ясування має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Крім того, з категорією предмету доказування пов'язане вирішення питання про належність доказів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри очевидну актуальність цього питання у його вирішенні зберігається наукова невизначеність. У вітчизняній правовій науці ця про-

блематика комплексно не опрацьована, а іноземна правова література свідчить про тривалу гостру дискусію між прибічниками діаметрально протилежних підходів.

Загальнотеоретичним проблемам доказування в українській правовій науці присвячені праці Г. О. Бочарова, С. Я. Фурси, Т. В. Цюри, детально опрацьовані ці проблеми були також російськими дослідниками А.А. Власовим, М. К. Треушніковим та іншими. Процесуальні питання, пов'язані з поданням доказів до арбітражного суду досліджували Л. Ф. Винокурова, В. Є. Мармазов, Ю. Д. Притика, П. В. Пушкар, Т. В. Сліпачук. Наукові дослідження окремих правових проблем доказування в арбітражі, зокрема, визначення предмету доказування, здійснені іноземними науковцями Е. Гайяром, Б. Гольдманом, Г. Кауфман-Колером, Ф. Ландольтом, Дж. Саважем, М. Шнайдером та ін.

Метою цієї статті є викладення результатів дослідження різних теоретичних підходів до визначення предмету доказування в міжнародному комерційному арбітражі, особливого місця норм матеріального права в процесі доказування.

Виклад основного матеріалу. Термін «предмет доказування» (*thema probandum*) використовується переважно в доктрині процесуального права та судовій практиці країн романо-германської системи права. Це поняття досить ґрунтовно опрацьоване в контексті судового доказування у вітчизняній правовій науці, а також у працях російських вчених.

С. Я. Фурса та Т. В. Цюра розуміють предмет доказування досить широко, вказуючи, що він будується на обставинах, які підлягають встановленню [2, с. 34]. А. А. Власов вважає, що предмет доказування в контексті цивільного процесу являє собою сукупність юридичних фактів (матеріально-правового та процесуального характеру), які підлягають встановленню суб'єктами доказування в інтересах правильного вирішення справ [3, с. 83]. На думку М. К. Треушнікова, традиційною є точка зору, за якою предметом доказування є тільки юридичні факти підстав позову і заперечень проти нього, на які вказує норма матеріального права, що підлягає застосуванню [4, с. 11].

Попри відмінності у формулюваннях поняття предмету доказування дослідники переважно сходяться в позиції, що в цивільному процесі предмет доказування в кінцевому випадку об'єднує юридичні факти і визначається нормою матеріального права, яка підлягає застосуванню. Такий підхід, однак, не може бути механічно перенесений у теорію доказування у міжнародному комерційному арбітражі. Поряд з тим, що належність юридичних фактів (обставин справи або питань фату) до предмету доказування в арбітражі визнане науковцями [5, с. 371] і не викликає дискусій, стверджувати, що предмет доказування обмежується цими питаннями, навряд чи можна.

Серед дослідників та практиків міжнародного комерційного арбітражу відсутня згода щодо того, чи належить власне норма матеріального права, яка підлягає застосуванню, до предмету доказування і чи розглядається матеріальне право у міжнародному комерційному арбітражі як питання права чи питання факту. При цьому досить часто пошук відповіді на це запитання розцінюється дослідниками як безперспективний з огляду на відмінності, які закладені в концептуальних підходах до доказування у різних правових системах і не можуть бути вирішені на науковому рівні. Прийнято виділяти два підходи до встановлення судом змісту іноземного права. В одних країнах (більшість країн континентальної Європи та Південної Америки) іноземне право розглядають саме як правову категорію, у той час як в інших країнах (США та країни загального права) вважають, що іноземне право є питанням факту [6, с. 127]. Дослідники згодні в тому, що Україна доктринально й практично належить до першої групи країн [7, с. 77]. Арбітражна практика в країнах англо-американської правової системи також тяжіє до того, щоб розглядати встановлення змісту матеріального права як питання факту, а для романо-германської системи властивий підхід до цього питання як до питання права, що в окремих країнах проявляється навіть у визнанні обов'язку арбітражного суду встановлювати зміст матеріального права *ex officio*. В останньому випадку мова йде про поширення на арбітражну практику принципу «*iura novit curia*» («суд знає право»), який, за висловом К. Хобера, не відомий англо-американській правовій системі і у загальних рисах

зводиться до того, що сторонам немає потреби вести спір стосовно закону, оскільки суддя у будь-якому випадку є вищим служителем закону. Іншими словами, контроль сторін за веденням процесу не поширюється на закон, який підлягає застосуванню [8, с. 503].

Принцип «*iura novit curia*» застосовується у діяльності національних судів переважно у країнах романо-германської правової системи. Найбільш кристалізований вияв він має у праві Німеччини, Цивільний процесуальний кодекс (§ 293) якої вимагає розглядати також іноземне право як право, а не факт [9]. У праві України цей принцип знаходить свій вияв у закріпленому у статті 214 Цивільного процесуального кодексу України обов'язку суду самостійно вирішувати питання застосування норми права [10], у відсутності обов'язку сторони обґрунтовувати свої вимоги або заперечення посиланням на норми права, а також в тому, що відповідно до статті 8 Закону України «Про міжнародне приватне право» обов'язок встановлення змісту норм права іноземної держави при необхідності його застосування покладено на суд [11].

Проте для поширення цього принципу на міжнародний комерційний арбітраж немає підстав, адже процесуальне право, яким керуються національні суди, не є обов'язковим для арбітражного суду, оскільки не є частиною права, яким керується арбітражний суд (*lex arbitri*). У самому ж *lex arbitri* зазначений принцип майже ніколи не знаходить відображення, окрім нечисленних винятків. Одним з таких є швейцарське законодавство про міжнародний арбітраж, яке покладає обов'язок встановлення змісту іноземного права на арбітрів. Такий підхід був також закріплений у судовій практиці – 2001 р. Федеральний суд Швейцарії ухвалив рішення, в якому визнав, що на арбітрів поширюється обов'язок застосовувати право *ex officio* [12].

В українській судовій практиці також мали місце випадки, коли суд фактично визнавав обов'язок арбітрів застосовувати право *ex officio*. У 2012 році Шевченківський районний суд м. Києва, скасовуючи рішення Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України від 04 червня 2007 року, ухвалене у справі АС № 80у/2007, вказав у своєму рішенні, що «арбітром не була досліджена правомірність укладення мирової угоди, сама процедура укладання мирової угоди, її наслідки та способи реалізації за чинним законодавством Швейцарії» і загалом, що «... при постановленні рішення від 04 червня 2007 року МКАС при ТПП України ... не встановив право, яким регулюються вказані правовідносини ...» [13]. Такі судові рішення, однак, не призвели до формування усталеної судової практики, тому не розцінюються як свідчення укорінення в Україні певного підходу.

В цілому ж, за деякими винятками, серед яких право Німеччини та Італії (а також у гібридній формі – Швейцарії), принцип «*iura novit curia*» застосовується для покладення на суддів обов'язку знати та застосовувати право власної юрисдикції, власного форуму [14, с. 185]. Арбітри у міжнародному комерційному арбітражі, натомість, не мають форуму, вони покликані застосовувати норми права різних правових систем.

На думку Е. Гайяра, Б. Гольдмана та Дж. Саважа, оскільки арбітражний суд не має форуму як такого, він повинен розглядати будь-яке право як іноземне право, зміст якого повинен бути встановлений аналогічно тому, як встановлюють факт. Дослідники переконані, що концепція іноземного права як факту сприйнята значною мірою як в англо-американських, так і в романо-германських правових системах, і її слід застосовувати у міжнародній арбітражній практиці [15, с. 692].

Дещо іншу точку зору має Ф. Ландольт, який визнає, що в теорії та практиці доказування у міжнародному комерційному арбітражі застосовується поділ доказів на докази фактів (*evidence of the facts*) та докази права (*evidence of the law*), однак зауважує, що використання поняття «доказ права» не передбачає, що арбітри у питанні встановлення змісту права повинні використовувати ті ж методи, які застосовуються до встановлення фактів [14, с. 176].

На думку Г. Кауфман-Колер, підхід до права як до факту у чистому вигляді не може бути застосований в арбітражі. Для обґрунтування цієї точки зору вона вважає за доцільне відштовхуватися від персони арбітра і наводить при цьому приклад: навряд чи швейцарський арбітр, який є професором у галузі договірного права, повинен прийняти як авторитетний доказ юридичний висновок свого колеги, в якому той вказує, яким чином повинен бути розтлумач-

чений договір. Водночас, Г. Кауфман-Колер вважає, що в класичному розумінні принцип «*iura novit curia*» також не може бути застосований у міжнародному арбітражі. При цьому вона виходить не з суто юридичних підстав, а з властивостей транснаціонального правового середовища, до якого залучені учасники з різних правових культур. Також важливою підставою для неприйняття цього принципу в арбітражі, на її думку, є потенційна складність в одержанні доступу до права, що підлягає застосуванню (через мовні бар'єри, доступність джерел та проблеми з установленням їх достовірності). Разом з тим, Г. Кауфман-Колер у підсумку стверджує, що у певному обмеженому вигляді, але все ж у міжнародному комерційному арбітражі знаходить застосування принцип, який вона називає «*iura novit arbiter*» і який передбачає право, проте не обов'язок арбітражного суду здійснювати власні дослідження з метою встановлення змісту норми права, що підлягає застосуванню [16, с. 6].

Загалом можна погодитися з позицією Г. Кауфман-Колер стосовно того, що принцип «*iura novit curia*» не повинен застосовуватись в міжнародному комерційному арбітражі, а також що підхід до матеріального права як до факту також не цілком виправданий. Водночас, на наш погляд, те, що матеріальне право не слід розглядати як факт у класичному розумінні, не означає автоматично, що норма матеріального права в міжнародному арбітражі не є елементом предмету доказування. При цьому, для обґрунтування статусу норми права вважаємо за необхідне звернутися, насамперед, до правових аргументів. Суто практичні фактори, на які посилається Г. Кауфман-Колер (мовні бар'єри, недоступність джерел та інші), звичайно, важливі, однак навряд чи можуть бути визнані підставою для наукових для висновків про статус норми, яка підлягає застосуванню.

Звичайно, не може бути прийнята за достатнє підтвердження тези про те, що питання права і питання факту не тотожні у доказуванні, лише та обставина, що законодавство про арбітраж у досліджених правових системах, не містить норм, які б зобов'язували розглядати матеріальне право як факт, що підлягає доказуванню сторонами. Хоча Англійський закон про арбітраж 1996 року (стаття 34 (2) (g)) об'єднує в рамках одного типу повноважень арбітражного суду встановлення факту і права [17], тим самим до певної міри визнаючи схожість статусу питань права і питань факту в арбітражі, це не дає підстав говорити про тотожність цих питань.

Справді, варто визнати, що критерії, які застосовуються до доказів факту (належність, допустимість, достовірність, достатність) цілком можуть бути застосовані до доказів права, а методологічні підходи в доказуванні цих питань схожі (за винятком того, що у встановленні змісту права арбітр, як визнано практиками, може брати більш активну самостійну участь без шкоди для безсторонності процесу). Суто мовна відмінність, яка полягає у тому, що у вітчизняній та іноземній правовій науці замість терміну «доказування права» (*proving the law*) частіше вживається термін «встановлення права» (*ascertaining the law*), не змінює змісту діяльності учасників процесу доказування. Проте відмінність у доказуванні (встановленні) факту та права є і полягає вона, на нашу думку, у наслідках такого доказування. У випадку неодержання доказу факту арбітражний суд в кінцевому випадку може лише визнати обставину недоведеною або у деяких випадках зробити про такі обставини висновок, спрямований проти сторони, яка недобросовісно не надала доказ (*adverse inference*). Якщо ж арбітражний суд не одержав жодних доказів права, застосування таких наслідків не видається можливим.

Типовий закон ЮНСІТРАЛ про міжнародний торговий арбітраж [18] та національне законодавство України та у приблизно 60 країнах, які взяли за основу Типовий закон, встановлюють вимогу, аби спір було вирішено арбітражним судом згідно з такими нормами права, які сторони обрали як такі, що застосовуються до суті спору (частина 1 статті 28 Типового закону, частина 1 статті 28 Закону «Про міжнародний комерційний арбітраж» [19], стаття 1511 Книги IV Цивільного процесуального кодексу Франції (ним урегульована діяльність міжнародного комерційного арбітражу) [20] та інші). Проте, у середовищі науковців і практиків арбітражу вже протягом тривалого часу досягнуто майже одностайної позиції, що поняття «норми права» (*rules of law*) у зазначеному вище контексті є ширшим ніж поняття «право» (*the law*) і його слід тлумачити як таке, що включає не тільки норми системи права

певної держави, а й торгові звичаї, правила ділових асоціацій, кодекси поведінки, загальні принципи права, *lex mercatoria* і, за твердження окремих дослідників, навіть визнану практику міжнародних арбітражів [21, с. 376; 22, с. 225]. Поряд з вимогою вирішити спір на основі обраної норми Типовий закон та створене на його засадах національне законодавство містять більш сувору вимогу, аби арбітражне рішення було ухвалене у будь-якому випадку згідно з умовами угоди та з урахуванням торгових звичаїв, що стосуються такої угоди (частина 4 статті 28 Закону «Про міжнародний комерційний арбітраж», частина 4 статті 28 Типового закону). Таким чином, на арбітрів усе ж покладається обов'язок із застосування певного нормативного масиву. Водночас, такий обов'язок не рівноцінний застосуванню принципу «*iura novit curia*». Достатньо обґрунтованою в науці є позиція, що базові принципи договірної права (принципи обов'язковості виконання договору, добросовісності тощо) є складовою торгових звичаїв і є засадничими також для арбітражу [23, с. 35–36]. Тому, якщо сторони не вказали на норми, які підлягають застосуванню, обов'язок арбітражного суду враховувати торгові звичаї і тим самим застосовувати норму, на підставі якої може бути вирішено спір, є виконаним, якщо арбітражний суд керується відомими йому джерелами, в яких закріплені принципи, згадані вище. При цьому ухвалене у такий спосіб арбітражне рішення не слід розцінювати як результат вирішення арбітражним судом справи *ex aequo et bono*, або як «дружнім посередником», адже в останньому випадку має місце вирішення справи на загальних засадах справедливості, а не торгових звичаїв. Таким чином, ситуація, у якій сторони не вказують на національне право і не надають доказів, які дозволяють встановити зміст норм, не створює для арбітражного суду обов'язку самостійно звернутися до певної національної правової системи. У випадку ж, якщо сторони домовились про застосування певного права, однак арбітражний суд не одержав доказів, які дозволяють встановити зміст норм, що підлягають застосуванню, виправдано у арбітражній практиці виходити з презумпції того, що зазначене національне право визнає торгові звичаї, які має намір застосувати арбітражний суд. Вирішення справи у такий спосіб направлене на зменшення ризику скасування арбітражного рішення або відмови у його визнанні та виконанні з підстав порушення арбітражним судом угоди сторін. Висновок арбітражного суду про можливість застосування цих звичаїв або інших норм, а також у необхідних випадках презумпція про визнання цих звичаїв у національному праві, є свого роду доказом права *prima facie*, який має у своєму розпорядженні арбітражний суд. Фактичне покладення на нього обов'язку використати цей доказ не означає, що право таким чином вилучається з предмету доказування. Навпаки, це скоріше уподібнює доказування права доказуванню факту, адже такий доказ *prima facie* може бути спростований стороною, яка надасть інші докази права. Якби норма до предмету доказування не належала, будь-яка нова інформація про те, які норми слід застосувати та як їх слід тлумачити, не впливала б на висновки арбітражного суду у питанні права. Такі висновки повною мірою узгоджуються з позицією науковців та практиків міжнародного комерційного арбітражу, які були викладені у затверджених у 2008 році Асоціацією з міжнародного права Рекомендаціях з встановлення змісту права, що підлягає застосуванню у міжнародному комерційному арбітражі. Рекомендації містять положення про те, що, за загальним правилом, інформацію про зміст права, яке підлягає застосуванню, арбітри повинні одержувати від сторін [24].

Опосередкованим підтвердженням існування підстав для висновку про відсутність у арбітражного суду обов'язку самостійно встановлювати зміст права, а отже, про належність питання права до предмету доказування, можна вважали також наслідки, настання яких можливе у випадку незастосування або неправильного застосування права. Визнаним є підхід, відповідно до якого підставою для скасування арбітражного рішення чи відмови в його визнанні та виконанні не може бути неправильне, на думку компетентного суду, застосування арбітражним судом матеріального права. З цього принципу у світовій практиці склалися лише рідкісні винятки. Яскравим прикладом такого винятку є сформована в США доктрина явної зневаги до права («*manifest disregard of the law doctrine*»). Закріплена в судових рішеннях, а не у федеральному законодавстві про арбітраж, ця доктрина розглядається юристами як до-

даткова підстава для скасування або відмови у примусовому виконанні рішень, ухвалених арбітражними судами з місцем у США, у тому числі у міжнародному арбітражі. 1953 р. Верховний Суд США у своєму рішенні вказав на те, що «тлумачення закону арбітрами не є предметом перегляду федеральними судами з підстав помилок при такому тлумаченні на противагу явної зневаги закону» [25, с. 1879]. Дослідники, спираючись на практику застосування цієї доктрини, прийшли до висновку, що вона стосується тих випадків, коли має місце більше ніж помилка або неправильне розуміння права [26, с. 1359]. Більш конкретно визначення суті доктрини зводиться до того, що у випадку явної зневаги до права арбітр знає право, проте навмисне ігнорує його (відмовляється застосовувати) [27, с. 138]. Ця доктрина є окремим випадком спростування презумпції знання арбітром права, яке підлягає застосуванню (адже доктрина вимагає довести, що арбітру був відомий зміст норми), тобто вказує на неможливість застосування принципу «*iura novit curia*» в арбітражі.

Таким чином, у міжнародному комерційному арбітражі, особливо якщо арбітражний розгляд здійснюється під впливом правової традиції системи загального права, норма права, що підлягає застосуванню, може розглядатися як така, знання і обов'язок застосування якої арбітражним судом не презумується, тобто є складовою предмету доказування.

Не створює протиріччя з викладеною тезою про належність норми права до предмету доказування також та обставина, що національне законодавство про арбітраж багатьох країн, а також значна кількість відомих арбітражних регламентів не вимагають від позивача вказувати у заяві про арбітраж або позовній заяві конкретні норми права для обґрунтування позову. На нашу думку, тут відсутня аналогія з вимогами до позовної заяви у національних судових процесах. В українському цивільному процесуальному законодавстві відсутність вимоги вказувати у позовній заяві норми, які підлягають застосуванню, та встановлювати її зміст є проявом дії принципу «*iura novit curia*». Натомість в міжнародному комерційному арбітражі така вимога про нормативне обґрунтування є зайвою, оскільки сторони можуть домовитись про вирішення арбітражним судом справи *ex aequo et bono*, або як «дружній посередник», тобто без необхідності встановлення змісту норм права.

Висновки. Зважаючи на те, що принцип «*iura novit curia*» стосується обов'язку, а не права суду встановлювати зміст норми, яка підлягає застосуванню, у міжнародному комерційному арбітражі він не діє, якщо тільки *lex arbitri* спеціально не встановлює його застосування (як це має місце у Швейцарії). Оскільки немає підстав вважати обізнаність арбітрів зі змістом норми, яка підлягає застосуванню, їх обов'язком, зміст цієї норми є елементом предмету доказування. При цьому, на нашу думку, не зовсім обґрунтованим видається поширювати на норму права режим факту в повному обсязі, оскільки так звані докази права мають суттєві відмінності від доказів факту у наслідках, з якими пов'язується неодержання арбітражним судом доказів права та доказів факту. У зв'язку з цим варто визнати, що якщо в питанні одержання доказів факту арбітражний суд може відмежуватися від будь-якої активної участі, то у випадку ненадання сторонами доказів права він має застосувати принаймні мінімальний обсяг нормативного матеріалу. Такий обов'язок арбітражного суду, однак, не є свідченням вилучення питань права з предмету доказування, адже подання сторонами доказів, які дозволять установити зміст норм, що підлягають застосуванню, може мати наслідком спростування тих мінімальних доказів права, які були доступні арбітражному суду, і застосування ним норм, зміст яких встановлена за допомогою поданих сторонами доказів. Сприйняття такого підходу в міжнародному комерційному арбітражі, зокрема і в тих випадках, коли місцем арбітражу є Україна, сприятиме уніфікації арбітражної практики і наближенню підходів, властивих арбітражу у країнах романо-германської та англо-американської систем права.

Процеси уніфікації арбітражних процедур, які тривають у світі, свідчать про актуальність розробки прийнятних для різних правових систем підходів до доказування в арбітражі. Поряд з вирішенням питання про те, що підлягає доказуванню в міжнародному комерційному арбітражі, підлягають подальшому дослідженню проблеми, пов'язані з роллю арбітражного суду та значенням угоди сторін у формуванні предмету доказування.

Література

1. Арбітражний регламент Міжнародної торгової палати (чинний з 1 січня 2012 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iccwbo.org/WorkArea/DownloadAsset.aspx?id=2147497424>
2. Фурса С. Я. Докази і доказування у цивільному процесі: наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Т. В. Цюра ; Центр правового дослідження С. Я. Фурси. – К. : КНТ, 2005. – 255 с.
3. Особенности доказывания в судопроизводстве: Научно-практическое пособие / под ред. А. А. Власова. – М. : Издательство «Экзамен», 2004. – 320 с.
4. Треушников М. К. Судебные доказательства. Монография / М. К. Треушников. – М.: Юридическое бюро "ГОРОДЕЦ", 1997. – 320 с.
5. Притика Ю. Д. Міжнародний комерційний арбітраж: Питання теорії і практики: Монографія / Ю. Д. Притика. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – 516 с.
6. Конашевский В.А. Международное частное право: Учебник. Изд. 2-е, доп. / В. А. Конашевский. – М. : Междунар. отношения, 2009. – 752 с.
7. Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / за ред. д.ю.н., проф. А.Довгерта. – Х. : ТОВ «Одісей», 2008. – 352 с.
8. Хобер К. Место арбитража: Стокгольм: Некоторые процессуально-практические аспекты // Международный коммерческий арбитраж: современные проблемы и решения: Сборник статей к 75-летию Международного коммерческого арбитражного суда при Торгово-промышленной палате Российской Федерации / под ред. А.С. Комарова; МКАС при ТПП РФ. – М. : Статут, 2007. – С. 493–517.
9. Zivilprozeßordnung (German Code of Civil Procedure), 1877 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gesetze-im-internet.de/zpo/>
10. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. // Офіційний вісник України, 2004. – № 16 (07.05.2004). – Ст. 1088.
11. Про міжнародне приватне право: Закон України // Відомості Верховної Ради України, 2005. – № 32 (12.08.2005). – Ст. 422
12. Urteil von Bundesgericht No. 4P.260/2000/rnd von 2. März 2001 in Sachen Bank Saint Petersburg PLC v. ATA Insaat Sanayi ve Ticaret Ltd. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bger.ch/index/jurisdiction/jurisdiction-inherit-template/jurisdiction-recht/jurisdiction-recht-urteile2000.htm>
13. Ухвала Шевченківського районного суду м. Києва від 06 вересня 2012 року у справі № 2610/12586/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26292639>
14. Landolt Phillip. Arbitrators' Initiatives to Obtain Factual and Legal Evidence. // Arbitration International. – Volume 28. – Issue 2. – P. 173 – 223.
15. Fouchard, Gaillard, Goldman on International Commercial Arbitration. Edited by Emmanuel Gaillard, Berthold Goldman, John Savage. – Arbitration, Kluwer Law International, 1999. – 1320 pp.
16. Kaufmann-Kohler, Gabrielle. «The governing law: fact or law?» – A transnational rule on establishing its contents. // ASA Special Series No. 26. – July 2006. – pages 1-7.
17. Arbitration Act 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/data.pdf>
18. Типовой закон ЮНСИТРАЛ о международном торговом арбитраже, 1985 год, с изменениями, принятыми в 2006 году. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/arbitration/ml-arb/07-87000_Ebook.pdf
19. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України // Відомості Верховної Ради України, 1994. – № 25 (21.06.94). – Ст. 198.
20. Code of Civil Procedure of France, Book IV (redrafted by Decree No. 2011-48 of 13 January 2011, reforming the law governing arbitration. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parisarbitration.com/French-Law-on-Arbitration.pdf>
21. Shackleton Stewart R. The Applicable Law in International Arbitration Under the New English Arbitration Act 1996./ Arbitration International, 1997. – Vol. 13, No. 4. – pages 375–389.

22. Roba, Roxana Maria. Lex Mercatoria in International Commercial Arbitration. – Currentul Juridic, 2011. – Vol. 14 Issue 4. – P. 223–228.
23. Güçer, Sülün. Lex Mercatoria in International Arbitration. – Ankarabarreview. – 2009/1. – P. 30–39.
24. International Law Association Recommendations on Ascertainning the Contents of the Applicable Law in International Commercial Arbitration. Resolution No. 6/2008 of the 73rd Conference of the International Law Association held in Rio de Janeiro, Brazil, 17-21 August 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ila-hq.org/download.cfm/docid/7FC8F94B-BE34-4634-AA5DE5128B097B4A>
25. Chen, Annie. The Doctrine of Manifest Disregard of the Law after Hall Street: Implications for Judicial Review of International Arbitrations in U.S. Courts. – Fordham International Law Journal. – Volume 32, Issue 6, 2008, Article 3. – P. 1872–1910.
26. Gronlund, Ann C. The Future of Manifest Disregard As a Valid Ground for Vacating Arbitration Awards in Light of the Supreme Court's Ruling in Hall Street Associates, L.L.C. v. Mattel, Inc. – Iowa Law Review. – Vol. 96, 2011. – P. 1351–1376.
27. LeRoy, Michael H. Are Arbitrators Above The Law? The «Manifest Disregard Of The Law» Standard. – Boston College Law Review. – Vol. 52:2011. – P. 137–187.

Стаття надійшла до редакції 25. 09. 2013 р.